

Wiedemanni fenomen

Huno Rätsep

Tartu ülikooli emeritprofessor

30. märtsil 1805. aastal sündis Eestimaa kubermangu väikeses sadamalinnas Haapsalus rae-sekretäri peresse poeg, kellele pandi nimeks Ferdinand Johann. Isa lootis, et pojast saab advokaat, sai hoopis keeleteadlane.

Johann Ferdinandi kaasaegne ja ülikoolituttav Friedrich Robert Faehlmann on kirjutanud mõttesalmi: „Ükskord oli üks mees, ta sündis, elas ja suri, rohkem ma temast ei tea, aga ta oli üks mees”. Sellel Haapsalu noormehel päris nii ei läinud, ta käis läbi hämmastamapaneva elutee, et olla üks mees.

Mõelge vaid, kas pole erakordne.

Provintsilinnakese baltisakslasest kübarsepa pojapoeg läheb Tartusse ülikooli advokaadiks õppima, kuulab ära kõik nõutavad loengud ja ei soorita kolme aasta jooksul ühtki juuraeksamit; talle antakse ülikoolist hoopis vanade keelte ülemõpetaja kutsetunnistus.

Mees õpetab ligemale kolmkümmend aastat gümnaasiumis kreeka keelt, tegeleb vabal ajal muusikaga, herbaariumi koostamisega, malemänguga ja eriti keelte õppimisega. Sellest jõudeajast kirjutab ta kolm soomeugri keelte grammatikat, kordagi nende rahvaste juures käimata. Valitakse pensionilemineku aastal Peterburi Keiserliku Akadeemia akadeemikuks, kusjuures tal pole mingit doktorikraadi ega professoritiitlit. Avaldab pensionieas oma kõige olulisemad tööd eesti keele kohta, kokku üle paari tuhande lehekülje ja paneb nendega aluse eesti keeleteadusele, kusjuures neid peetakse olulisteks ka sada viiskümmend aastat hiljem. Aga ka mordvalased, marid, udmurdid ja komid, liivlastest ja vadjalastest rääkimata peavad teda oma keele uurimise üheks alusepanijaks.

See on Wiedemanni fenomen. Kuidas see oli võimalik? Lihtsalt see ei läinud. Oli vaja sünnipäraseid eeldusi, soodsaid asjaolusid, mõnikord ka õnne, kuid mis peamine: oli vaja eluaegset huvi keeleteaduse vastu ja erakordset töövõimet, visadust, isegi askeetlikkust.

Kes oli see mees?

Wiedemanni esivanemad olid Põhja-Saksamaalt pärit Wiedemannid, Viljandi Lagused, Taanimaal Lönvigid ja Tallinna Ploschkused. Neis peredes puudusid aadlitiitlid, neil polnud suuri maavaldusi. Nad olid linnakodanikud.

Noore Ferdinand Johanni eluteele andis kodu palju kaasa. Rae-sekretärist isa oli keeltetundja mees, kuus keelt suus. Pisike Ferdinand oli enne kooliminekut kodus kõneldud saksa ja eesti keelele lisaks jõudnud õppida natuke prantsuse ja vene keelt. Kreiskoolis ja gümnaasiumis õpetati peale selle veel ladina, inglise, kreeka ja heebrea keelt. Oluline oli aga noormehe enese püsiv keelehuvi. Ülikoolis tegeles ta peamiselt mitmesuguste keelte loengute kuulamisega ja omal käel raamatutest lisa hankimisega. Wiedemannist sai polüglott. Tema ülikoolikaaslane, pärastine armeenia kirjanik Abovjan on oma päevikus kirjutanud, et Wiedemann tundis enam kui kahtkümmend keelt, sealhulgas küllaltki hästi armeenia keelt. Tema hea tuttav Leopold von Pezold kirjutab oma mälestustes kolmekümnest keelest. Niisiis võiksime keelte oskuselt seada Wiedemanni ühte ritta Uku Masingu, Pent Nurmekunna, Paul Ariste ja Villem Ernitsaga. Muide, soome-ugri keeltest ei pakkunud ülikool talle midagi. Tema ajal ainus eesti keele lektori koht oli vakantne, ent seegi oli mõeldud natuke eesti keelt oskavate teoloogiaüliõpilaste harimiseks.

Laialdane keeltetundmine pani aluse gümnaasiumiõpetaja Wiedemanni silmapaistvaks grammatikuks kujunemisele. Keeles kehtiva süsteemi avastamine, selles toimivate reeglite selgitamine sai tema edasises töös peamiseks. Sellele lisandus lähem tutvus tolaeagse uue- ma keeleteooriaga, eriti Wilhelm von Humboldti seisukohtadega. Teda huvitas just keelte morfoloogiline klassifikatsioon.

Omandatud teadmised ja aegamööda sünenud oma seisukohad vajasid väljundit. Selleks sai Tallinnas Eestimaa Kirjanduse Ühing, mille asutamisel 1842. aastal oli ka Wiedemann tegev. Selle ühingu koosolekuil järgneva viieteistkümnepäevase jooksul esines Wiedemann ligemale kolmekümne viie keeleteadusliku ettekandega. Mõned neist jõudsid ka trükki, paljude käsikirjad on säilinud.

Miks soome-ugri keeled?

Kuidas Wiedemann jõudis soome-ugri keelte uurimiseni, on jäänud ebaselgeks. On teada, et ta pidas ettekande soome mütoloogiast. Võib-olla oli ta tuttav äsja ilmunud „Kalevalaga”. Kolmekümnendate aastate lõpul on teda huvitanud soome-ugri ja altai keelte sugulus just morfoloogiliste sarnasuste alusel. 1838. aastal avaldas ta oma seisu- kohad oma gümnaasiumi pisitrükises.

Tol ajal tunti võrdlemisi hästi soome, eesti, lapi ja ungari keelt, kuid muude soome-ugri keelte kohta oli teavet napilt. Retked kauge- te rahvaste juurde nõudsid rohkesti aega ja raha, tugevast tervisest rääkimata. Seetõttu kasutati teadmiste laiendamiseks misjoniseltside poolt väljaantud vaimulikku kirjavara, peamiselt evangeeliumide tõl- keid. Oli küllaltki peamurdmist nõudev tegevus nendest tekstidest mingisuguste esialgsete grammatikate kokkuseadmine ja pisikeste sõ- naraamatute koostamine.

1840. aastate alguseks oli küpsenud vajadus volga ja permi keel- te grammatikate järele. Neid otsustas koostama hakata korraga kolm meest, vanuse järjekorras 35-aastane Ferdinand Johann Wiedemann, 33-aastane saksa polüglott Hans Conan von der Gabelentz ja 27- aastane soomlane Matias Aleksanteri Castrén. Alustas von der Gabe- lentz, avaldades 1839. aastal küllaltki napi mordva keele grammati- ka. Wiedemann kogus pikka aega ersamordva keele kohta materjali, algul vähesest kirjavarast, hiljem Krimmi sõja ajal Tallinnas teeniva- telt ersalastest soldatitelt, veelgi hiljem Peterburis paljudelt ersa mees- telt. Tema ersamordva grammatika koos lühikese sõnastikuga jõudis trükki alles 1865. aastal.

Seejärel üllitas von der Gabelentz 1841. aastal komi keele gram- matika, Wiedemann tutvus sellega ja otsustas teha parema. Järgmisel aastal oli grammatika käsikiri valmis, kuid raha puudusel ilmus see trükist alles 1847. aastal pühendusega von der Gabelentzile. Matias Aleksanteri Castrén valis raskema mooduse, noorema mehe- na läks ta uurimisretkele komide ja maride juurde. Tema komi keele grammati- ka ilmus 1844 ja oli muidugi keeleaineselt kolmest kõige parem, kuigi grammatikuna oli Wiedemann tugevam.

Siis avaldas von der Gabelentz 1842 mari keele kahe murde võrdluse. Castréni autentsel materjalil põhinev mari grammatika ilmus 1845, Wiedemanni mäemari grammatika käsikiri oli valmis samal aastal, kuid ilmus 1847.

1845. aastal jõudis trükki von der Gabelentzi uurimus udmurdi noomenite käänamisest. Wiedemanni udmurdi grammatika ilmus 1851. Castrén konkursis enam ei osalenud, ta oli siirdunud aastaid kestvale uurimisretkele Siberisse.

Nii oli kujunenud gümnaasiumi kreeka keele õpetajast rahvusvaheliselt tuntud fennougrist.

Kuidas saadi akadeemikuks?

Akadeemikuks saamisel oli Wiedemannil ka õnne. Tema uurimistööga sobiv akadeemikukoht loodi Peterburi Teaduste Akadeemias alles 1844. aastal. Akadeemia otsustas hakata tegelema ka mittevene rahvaste võrdleva uurimisega. Esimeseks akadeemikuks soome sugu ja Kaukaasia rahvaste etnograafia ja keelte alal valiti soomlane Anders Johann Sjögren. Muide, sel kohal saigi olla ainult kaks akadeemikut, Sjögren ja Wiedemann. Kui Wiedemann 1887 suri, suleti see eriala. Oli alanud venestusaeg.

Wiedemanni akadeemikuks saamisel oli määravaks asjaoluks kaks Demidovi auhinda. Demidovid olid laialt tuntud Uurali mäetöösturid, kes sel ajal olid jõudnud juba tsaari õukonda. Üks neist asutas kaks omanimelist iga-aastast teadusauhinda. Suur Demidovi auhind määrati parimale vene keeles avaldatud teadustööle. Teine, kümme korda pisem anti parimale käsikirjalisele uurimusele trükikuludeks. Wiedemann läkitas oma kolme grammatika käsikirjad Sjögrenile auhinna taotlemiseks. Komi grammatika auhinda ei saanud, see anti Castrénile, mari grammatika sai pool auhinda, udmurdi grammatika terve auhinna. Juba akadeemikuna aitas Wiedemann kaasa, et Kreutzwaldi „Kalevipoeg” sai pool Demidovi auhinda.

Suuresti Sjögreni toel sai Wiedemann 1854. aastal akadeemia korrespondentliikmeks. Konkurentidest pole midagi teada. Vägagi tõsine konkurent olnuks Matias Castrén, ent tema oli retkedelt saadud tuberkuloosi surnud 1852. aastal, saanud olla vaid aasta Helsingi ülikooli professor. Mingit muutust kõrge tiitel Wiedemanni ellu esialgu ei toonud, sest palka ei saanud, tuli edasi õpetada gümnaasiumis.

Järgmise aasta, 1855. aasta jaanuaris suri akadeemik Sjögren. Temast jäid maha liivi keele pooleli oleva grammatika ja sõnaraamatu materjalid. Akadeemia tegi värskete korrespondentliikmele ülesandeks töö lõpule viia. Kogu materjal saadeti talle Tallinna.

1857. aastal valiti Wiedemann nelja filoloogist akadeemiku esildisel erakorraliseks (ekstraordinaarseks) akadeemia liikmeks. Wiedemann kolis perekonnaga Peterburi elama. Järgmisel suvel tegi ta oma esimese pikema uurimisretke liivlaste juurde.

1859. aastal oli liivi keele grammatika ja sõnaraamatu käsikiri trükivalmis. Ja samal aastal valiti Wiedemann akadeemia korraliseks liikmeks. Nii oligi saanud kauaaegsest gümnaasiumiõpetajast akadeemik ja mainekas keeleteadlane, ilma et tal oleks olnud doktorikraadi ega professorititlit. Tõsi, 1865. aastal valis Tartu ülikool Wiedemanni oma audoktoriks.

1861. aastal ilmus Peterburis Johann Andreas Sjögreni kogutud teoste teise osana kaks köidet liivi keele materjali, grammatika ja sõnaraamat, ühtekokku 900 lehekülge. Sõnaraamatu koostamisel oli Sjögren jõudnud valmis kirjutada paari esimese tähe osa, ulatusliku sissejuhatus grammatikale kirjutas Wiedemann ja ta töötas ümber ka kogu grammatika käsikirja.

See oli Wiedemannile uus kogemus, sest materjal pärines otse rahvasuust. Wiedemannist oli saanud liivi keele uurija.

Miks just eesti keel?

Selles, miks Wiedemann hakkas uurima just eesti keelt, olid ilmsesti määravad mitu asjaolu. Esiteks, töö liivi keele kallal viis paratamatult mõtted eesti keelele. Oskas ta ju eesti keelt ise kõnelda. Teiseks, 1853. aastal oli ilmunud Ahrensi eesti keele grammatika teine täiendatud trükk. Wiedemann polnud mitmete Ahrensi seisukohtadega nõus ja oli juba akadeemikuna 1855. aastal avaldanud akadeemia bulletinis pikema kriitilise kirjutise selle kohta. Kui pead kehvak, tee ise parem. Kolmandaks, pärast liivi keelt tuli millegagi tõsiselt tegelema hakata. Kaugemate soome-ugri rahvaste juurde minemiseks oli ta liiga vana, eestlased olid aga siinsamas Peterburi külje all.

Ja nii pidaski akadeemik Wiedemann 19. detsembril 1860. aastal akadeemias ettekande eesti keele uurimise vajadusest. Ta esitas oma kava asuda eesti keele suure sõnaraamatu ja grammatika koostamisele. Neid kahte raamatut pidas ta üheks tervikuks, nii nagu see oli olnud liivi keelegi puhul. Ta taotles akadeemialt toetust uurimisretkedeks eesti murrete alale ja akadeemiapoolset vahendust Õpetatud

Eesti Seltsi valduses olevate väärtuslike käsikirjade Peterburi saamiseks.

Järgnes ligemale viisteist aastat eesti keele uurimist. Kui ta 1861. aasta kevadel läks esimesele murdeuurimisreisile Eestimaale, oli ta 56-aastane. Kui ta kavandatud töö lõpetas ja viimase käsikirja trükki andis, oli ta 70-aastane. Uurimisretked eesti murrete alale kestsid 1868. aastani, iga retke aruanne trükiti akadeemia bülletäänis. Nii põhjalikult polnud keegi varem eesti murdeid uurinud. Oma sõnaraamatu ja grammatika aluseks seadis ta põhjaeesti keele. Lõunaeesti murretega lähema tutvumise tulemuseks oli 1864. aastal Peterburis ilmunud Võru murde ülevaade.

Wiedemann ei teinud ranget vahet trükitud ja suulise keelematerjali vahel. Sama põhjalikult kogus ta ainekogu ka eesti kirjakeelsetest trükistest, käsikirjadest. See joon iseloomustab kõiki tema grammatikaid ja sõnaraamatuid.

Just eesti keele uurimisel ilmnis eriliselt Wiedemanni erakordne töövõime ja järjekindlus. Vormida kolmeks raamatuks üle kahe tuhande lehekülje teksti, käsitsi kõike kirja pannes, on vaid vähestel keeleteadlastel õnnestunud. Nagu varemgi, hoolimata raskustest viis Wiedemann kavandatud töö lõpule. 1869 ilmus eesti-saksa sõnaraamat ja 1875 eesti keele grammatika.

Tahaksin siinkohal rõhutada üksnes paari seika. Esiteks, selliste suurejooneliste teoste loomine ja trükkimine oli tollal võimalik üksnes teaduste akadeemias, teaduste akadeemia kulul. Polnuks Wiedemann akadeemik, poleks XIX sajandi teisel poolel kirjutatud ja avaldatud ka sellist sõnaraamatut ega grammatikat. Selline töö oleks gümnaasiumiõpetajal üle jõu käinud.

Teiseks. Wiedemann oli keele kirjeldaja. Ta oli läbinisti veendunud, et kõigepealt tuleb keele ehitus põhjalikult selgeks teha ja alles siis hakata võrdlema teiste keeltega ja uurima keele süsteemi ajaloolises arengus. Selle viimase jättis ta aga teadlikult järeltulijate hooleks.

Kolmandaks. Wiedemann uuris eesti keelt kui fennougrist. Eesti keel polnud tema emakeel, vaid tavaline objektkeel, tõsi, keel, mida ta päris hästi tundis. Ta ei kavatsenud kirjutada kirjakeele grammatikat, koostada kirjakeele sõnaraamatut. Tema uuris eesti rahvakeelt ja kirjutas rahvakeele grammatika ja sõnaraamatu.

Eesti haritlastele kujunes Wiedemann pärast sõnaraamatu trükist ilmutumist omamoodi kõrgemal seisvaks patriarhiks, kellelt loodeti abi

keelevaidlustes ja kellelt oodati kirjakeele järjeleseedmist. Wiedemann seda ei teinud. Oma suhteid eestlaste ja eesti keelega on ta küllaltki selgelt kirja pannud 1871. aastal ilmunud artiklis „Eesti murded ja eesti kirjakeel”. Järgnevad paar olulist lõiku sellest Henn Saari tõlkes.

„Kas rahvas on juba nii kaugele arenenud, et võib võõra kultuurkeeke (nagu sakslased ladina keele) maha jätta ja sealtpeale oma rahvuskultuuri taotada, see on küsimus, millele ta peab ise vastuse leidma, sest tema üksi peab kandma enneaegsusest või hilinemisest tuleva kahju. Seepärast ei saa olla ei mu kavatsus ega ülesanne uurida või otsustada, kas eestlased praegu just sellisel teelahkmel seisavad. Nende eneste seas ei puudu arusaajad ja haritud mehed, kes selle üle otsustagu.”

„Fakt on, et eestlaste seast on korduvalt kuulnud häáli, mis nõuavad puhtrahvuslikke kõrgemaid haridusasutusi ja iseseisva kultuuri rajale pöördumist, esialgu piisab sellest, et ei tunduks kohatu, kui võtan julguse osutada millelegi, mis peab toimuma enne, see on nimelt ühise, kõigi jaoks sama kirjakeele kättevõitmine.” „Kasu üldisest kirjakeelest on nii tohutu, et ükski edasipüüdlik rahvas, kes tahab asuda kultuurrahvaste rivvi, ei peaks tagasi kohkuma ühestki loobumusest, mingist vara- või vaimujõu ohvrist, et aga sellist keelt endale saada.” Selline oli akadeemik Wiedemanni arvamus.

Oma elu viimasel aastakümnel tegeles Wiedemann endiselt soome-ugri keelte uurimisega. Avaldas komi keele grammatika ja sõnaraamatu. Enne oma surma 29. detsembril 1887. aastal oli ta jõudnud lõpetada mari keele sõnaraamatu käsikirja puhtalt ümber kirjutamise.

Olgu lõpetuseks Lydia Koidula emotsionaalne hinnang Wiedemannile kui inimesele. Ta kirjutas 1872. aastal Kreutzwaldile: „Papa Wiedemann Peterburist on mõnda nädalat siin ja hurjutas mind ka – küll on vanahärradel hurjutamine selge, imelik see on! – et mina tõotatud tsõlibaadile truudust tahtvat murda (jutt on Koidula abiellumisest). Aga ikkagi on ta tore, armas vanahärra ja minule väga meelega järgi.”